



Kratak prikaz hercegovačkih suhozida

*Pregledni rad / Review paper
Primljen/Received: 14. 8. 2018.;
Prihvaćen/Accepted: 25. 9. 2018.*

Krešimir Šaravanja

Ministarstvo graditeljstva/građenja i prostornog uređenja HNŽ/K, mr. sc., dipl. ing. građ.

Frano Oreč

Udruga „Zvuk kamena“ Posušje, dipl. ing. rud.

Azra Kurtović

Građevinski fakultet Univerziteta u Sarajevu, vanr. prof. dr. sc., dipl. ing. građ.

Sažetak: U početnom dijelu rada dat je kratak osvrt na suhozidnu gradnju i njen prostorno-povijesni obuhvat, posebno u području istočne strane Jadranskog mora.

U središnjem dijelu rada dat je prikaz nekih značajnih suhozidnih građevina u Hercegovini, od (pre)ilirskih vremena do suvremenih primjena.

U završnom dijelu rada istaknuta je slaba educiranost poljoprivrednika i posjednika, kao jedan od glavnih uzroka njihove degradacije, kao i potreba njihove temeljite inventarizacije, vrjednovanja i revitalizacije.

Ključne riječi: suhozid, suhozidna građevina, kamen, Hercegovina, inventarizacija, vrjednovanje, revitalizacija

A short review of drywalls in Herzegovina region

Abstract: In the initial part of this paper, a brief overview of the drywall construction and its spatial-historical coverage, especially in the eastern part of the Adriatic Sea, is given.

In the central part of this paper, some significant dry stone constructions in Herzegovina region, from (pre) Illyrian times to modern applications, are given.

In the final part of the work, poor educators of farmers and owners are emphasized as one of the main causes of their degradation, as well as the need for their thorough inventory, evaluation and revitalization.

Key words: dry stone (drystack), dry stone construction, stone, Herzegovina region, inventory, evaluation, revitalization



1. UVOD

Iako i u Hercegovini postoje brojne kamene građevine građene „uživo“ ili „utvrdo“ (korištenjem vezivnog sredstva), ovim radom predstavljenim na Okruglom stolu o suhozidnoj gradnji u okviru 3. Simpozija „Hercegovina - zemlja kamena“, pažnju želimo usmjeriti na gradnju „usuho“ u agrarnom krajoliku hercegovačkog krša, čija kulturna vrijednost nažalost nije znanstveno i stručno vrjednovana.

Prema definiciji iz „Hrvatskog općeg leksikone (1996), suhozid je „tehnika izgradnje zidova od kamena 'na suho', bez uporabe veziva (morta)“. Riječ je o starom pretpovijesnom načinu gradnje kamenog zida tehnikom slaganja (okolnog, lokalno raspoloživog neoklesanog ili ugrubo do klesanog) kamena na kamen, koji se međusobno blokiranjem ukružuju i pretvaraju u dugačke suhozide i ograde pastirskih pašnjaka i oranica i suhozidne terase.

U sušnim i često kamenitim krajevima južne Europe oko Sredozemlja, umjesto gradnje oskudno raspoloživim drvetom, prevladala je tehnika suhozidne kamene gradnje i proširila se cijelim Sredozemljem,¹ ali i širom svijeta. O njenom povijesno-prostornom opsegu je pisano u ranije objavljenim člancima u „e-Zborniku“ broj 10 i 11.^{2,3}

Ipak, suhozidna gradnja nije tako obilno i svestrano primijenjena, kao na području dinarskog krša istočnojadranske obale i zaleđa, kojem pripada i područje Hercegovine.¹

Prema podacima dr. Joška Belamarića, „*Suhozidi dalmatinskih vinograda protežu se na dužini od dva Zemljina ekvatora, volumenom su višestruko veći od volumena svih egipatskih piramida zajedno i sedam puta su duži od Kineskog zida...*“⁴ Dakle, riječ je samo o dalmatinskim vinogradima...

Osim zidova, suhozidna tehnika građenja postala je temelj gradnje i drugih jednostavnih tradicijskih gospodarskih (poljske kućice, staje i torovi) građevina, različitih nastambi, crkvice, ali i ostalih građevina poljodjelske ekonomije: čatrnja/gustirni, bunara, kamenica, koje su postali dio kamenitog krajolika Hercegovine.

2. NAJSTARIJE SUHOZIDNE GRAĐEVINE U HERCEGOVINI

Umijeće suhozidne gradnje predstavlja tradicijsku baštinu i ovih prostora, od Bjelašnice, Treskavice, preko Prenja na Hercegovinu, ali i na području Petrovca, Grahova, Livna i Tomislavgrada.⁵

Najstariji suhozidi danas su vjerojatno tek gomile kamena kojima je nemoguće odrediti vrijeme nastanka.⁶ Stoga, možemo smatrati da su predilirske i ilirske utvrde (gradine) i grobni humci (tumuli), odnosno njihovi ostaci, najstarije suhozidne građevine na ovim prostorima.

Grobni humci (tumuli, tumulusi - latinski „malo brdo“, gomile, kamene gomile, gromile, grobne gomile, umke, humke, unjke, zaspje) su grobovi ili spomenici važnim pojedincima, rađeni kao nasuti objekti kružne, rjeđe eliptične ili nepravilne osnove, prvobitno najvjerojatnije kupastog oblika, dimenzija od nekoliko metara do 30 m, visine i do 5 m. Nalazimo ih na cijelom području Hercegovine, istočnojadranskog priobalja i njegovog zaleđa. U krškim dijelovima Hercegovine građeni su od kamena, a u području Gornje Hercegovine (i Bosne) kombinacijom zemlje i kamena, pri čemu su lokaliteti birani na brdskim visoravnima, na kosama oko krških polja, te na blagim padinama brda i brežuljaka.⁷



Nisu svi stanovnici sahranjivani pod gomilama, već oni istaknutiji (šamani, poglavari i sl.), pri čemu je gomila nekad sagrađena za 1 osobu, a nekad je bilo i 7-8 grobova. Poznati su primjeri ukopavanja pod gomilama i u antičko doba, a nešto češće se sahranjivalo pod gomilama kroz kasni srednji vijek (IX.-XV. st.).⁸

Prema Glamuzini⁷, najstariji tumuli na hercegovačkom području potječu iz razdoblja eneolitika (3500.-2300. pr. Kr), kao što je tumuli na lokalitetu Ljeskova glavica u Ljubomiru kod Trebinja, u Orahu kod Bileće, Naklo u Grabovici u Buškom Blatu (kod Duvna) i drugi. Priličan broj ih pripada ranom brončanom dobu (2300.-1600. pr. Kr), kao što su Hrtova gomila u Posuškom gracu i tumul iz Vinjana, Cerovog Doca-Grude, Ljubomir u Trebinju i drugi. Pokapanje pod tumulima nastavljeno je u srednjem brončanom dobu (1600.-1300. pr. Kr), kao i u kasnom brončanom dobu. Područje delmatske kulturne grupe obuhvaćalo je srednju Dalmaciju, Zapadnu Hercegovinu i Zadinarje. Na istom području razvila se željeznodobna skupina Delmata, odnosno srednjodalmatinska kulturna skupina, koja je napustila pokapanja pod tumulima, dok je na području istočne Hercegovine zadržana stara tradicija pokapanja pod tumulima.

Ne postoji precizna evidencija o tumulima na području Hercegovine, što je i logično jer se smatra da riječ o njih više desetaka tisuća iz brončanog doba. Dio njih je djelomično registriran i obrađen u prijeratnom *Arheološkom leksikonu BiH*. Nažalost, sve je izraženija njihova devastacija prilikom izvođena građevinskih radova i kultivacije tla krškog područja. Ne mogu se sve kamene gomile označiti grobnim mjestima, pogotovo kada se okolni prostor obrađivao u kasnijim razdobljima, pa ih je gotovo nemoguće razaznati od gomila kamena nastalih krčenjem zemljanih parcela.



Slika 1. Veći brončanodobni tumul (foto: G. Glamuzina)⁷

Širom BiH postoje brojni lokaliteti sa nazivom „**Gradina**“, ili varijantama: „Grad“, „Gradac“, „Gradište“ i slično,⁹ što u užem smislu obuhvata pretpovijesne nepokretne kamene objekte, koji su imali dominantan zemljopisni položaj i sustav utvrđivanja. Od preko tisuću gradina u BiH, najveća njihova koncentracija je u planinskim područjima Dinarida. Na Glasincu je evidentirano preko 100 („Glasinačka kultura“), kod Livna oko 40,... Najstarije gradine su se javile u mlađem neolitu, mnogo ih je iz ranog brončanog doba, a najviše krajem brončanog doba i u željeznom dobu, kada su u njima živjeli Iliri.¹⁰

Za gradine je karakterističan dominantan zemljopisni položaj, pa su položene na manjim uzvisinama, ili se jednom stranom drže brijega, a ostalim dijelom strše prema dolini ili klanecu. Veličina zaravni na vrhu brijega nije prelazila duljinu od 70-100 m, uz dosta manju širinu, izuzev za okrugle i oble tipove. Iznimka je gradina na Vrsniku (Gornji Poplat, Stolac), koja

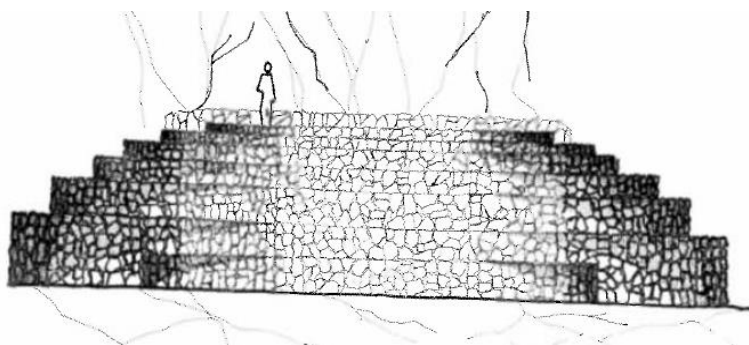


zauzima veliki ovalan prostor od preko 300 m duljine, jer je njen položaj određen konfiguracijom terena.⁹ Prirodni zakloni su se u određenoj mjeri pojačavali umjetnim napravama, a orijentacija prema stranama svijeta nije igrala ulogu.

Iako su nekada gradine, kao i dobar dio Hercegovine, bile prekrivene manje ili više debelim slojem zemlje, danas nam se čine kao goli krš, pošto je nakon uništavanja šuma zemljani pokrivač ispran u dolinu (Gradina u Klepcima i Čapljini).⁹

Iliri nisu poznavali žbuku, ali su od svojih graditelja zahtijevali čvršće i pažljivije zidane zidove koji su preživjeli do danas. Masivni kameni bedemi gradina građeni su jednostavnim tehnikama suhozida, kao jednostruki zidovi od velikih kamenih blokova, a dvostruki i višestruki su dosta rijetki, sa zidovima od većih kamenih blokova i unutarnjim prostorom ispunjenim sitnom građom. Gradine su imale jedan ili više koncentričnih pojaseva bedema, a njihova visina i širina ovisile su o stupnju prirodne zaštite. Obrana gradine bila je pojačana okomito usađenim kamenim pločama i šiljcima.¹⁰

Dok su stanovnici Glasnica i Kupresa poznavali i prakticirali izrade zidova, dotle je veliki dio gradina na Livanjskom i Duvanjskom polju zaštićen nasipima od sitnijeg kamena, koji su na najslabije osiguranoj točki prerastali u visoke gromile, koje sličje limitnim tumulima gradina u drugim predjelima Bosne.



Slike 2.-3. Sridnja gomila na Orlacu kod Mostara, pretpovijesno svetište: izgled (lijevo) i rekonstrukcija - Skica mostarske 'stepenaste piramide' Petra Oreča (desno)¹¹

Dr. Ćiro Truhelka je (vjerojatno) prvi došao na ideju da nasipi na nekim gradinama predstavljaju ostatke suhozidina. U većini slučajeva kamen za gradinske suhozidine prikupljen je u najbližoj okolici objekta i ugrađivan bez ikakvog prethodnog pritesavanja ili ma kakvog udešavanja.¹²

Iznad naselja Vida i Pruda u čapljinskoj općini, koji metar od granice sa RH, nalazi se **pretpovijesna gradina Velika Mitruša** (431 m n.m). Gradinsko naselje opasano je s tri prstenasta suhozida i jednim lučnim zidom. Na površini pronađeno je više keramičkih ulomaka. Naselje i utvrda stradalo je u požaru. Vjerojatno je pripadalo ilirskom plemenu Daorsa koje je imalo kontakata s Grcima i kasnije s Rimljanima.¹³

S nje puca pogled na čitavu deltu Neretve od Čapljine sve do Kule Norinske ispod Metkovića, na istoku do brdskoga lanca Hutova, a na zapadu do biokovskih vrhova Mihovila i Velikog Šibenika u vrgorskoj općini. Mjesto je bilo strateški vrlo važno za nadzor Narone i njezine šire okolice. Na vrhu Velike Mitruše nalazi se impozantan gradinski kompleks. O tomu možemo pročitati u Arheološkom leksikonu BiH: Velika Mitruša, Jasenica, Čapljina. Pretpovijesna gradina. Utvrđeno naselje čiji fortifikacijski sustav čine tri suhozidna prstena, uz koje je s pristupne strane pridodat još jedan suhozidni luk. Gradina je datirana u brončano i željezno doba, a spominjana je u radovima Carla Patscha, te Ive Bojanovskog.¹³



Gradinsko naselje Veliki Žuželj, na najzapadnijem uzvišenju brdskog masiva Crnice, u mjestu Miletina, Općina Čitluk, je najveće gradinsko naselje zapadno od Neretve, koje zahvaljujući relativnoj visinskoj razlici od 150 m, dominira nad okolnim prostorom. Odlikuju ga moćni suhozidni fortifikacijski bedemi, koji ograđuju gradinski prostor nepravilnog četvrtastog oblika. Đuro Basler ga je evidentirao kao nalazište brončanog i željeznog doba, a prema dr. Goranu Glamuzini, lokalitet se može okvirno datirati u rano brončano doba (prije 4.000 godina), kada je u Hercegovini egzistirala posuška i cetinska kultura.



Slike 4.-5. Zračni snimak pretpovijesne gradine Velika Mitruše, Čapljina, sa vidljivim suhozidnim prstenovima (lijevo)¹³ i gradinskog naselja Veliki Žuželj-Miletina, Čitluk (desno; foto: G. Glamuzina)¹⁴

Gradinsko naselje Gat nalazi se na istoimenom brdu, koje je smješteno na južnom rubu Gatačkog polja, iznad naselja Novi Dulići - Galešine u općini Gacko. Najviši dio gradinskog naselja nalazi se na 1.100 m n.m., dok se niži dijelovi naselja rasprostiru na nekoliko nižih brdskih terasa koje su utvrđene suhozidnim bedemima. Relativna visinska razlika od oko 200 m u odnosu na polje, osigurava izvrsnu preglednost okolnog terena i vizualnu komunikaciju sa ostalim gradinskim naseljima. Naselje je podignuto u brončanom dobu, kontinuitet lokaliteta nastavlja se kroz željezno, antičko, srednjovjekovno i novovjekovno doba, što je evidentno na osnovu brojnih površinskih nalaza i različitih graditeljskih faza na samom lokalitetu.



Slike 6.-7. Suhozidni bedemi (lijevo) i suhozidne formacije Gradinskog naselja Gat, Gacko (desno) (foto: G. Glamuzina)¹⁵



Divan primjer suhozidne gradnje u Hercegovini je stari helenistički grad **Daorson** (grč. ΔΑΟΡΣΩΝ) ili **Daorsoi**, ili **Gradina Ošanića**, kako se u narodu zove, nacionalni spomenik BiH, koji je bio glavni grad heleniziranog ilirskog plemena Daorsa koji su od 300. do 50. godine pr. Kr. naseljavali deltu i lijevu obalu donjeg toka rijeke Neretve, te istočnu Hercegovinu (u III. st. pr. Kr. vjerojatno su držali i desnu obalu Neretve, sve do Duvanjskoga polja).^{16,17}



Slike 8.-9. Pogled izbliza na monumentalnost obrađenih i složenih kamenih blokova u Ošanićima, Stolac (lijevo); Zanimljivi detalj lučnog nadsvođa u bočnoj strani glavnog ulaza (foto: G. Glamuzina)¹⁸

Središnja i najstarija cjelina bila je dominantna Gradina ili citadela, odnosno tvrđava - akropola, koja je bila opasana megalitičkim „kiklopskim“ zidinama od golemih kamenih blokova na jedino mogućem prilazu s jugoistočne strane. Prvobitno dugačak 60(65?) m, širok do 4,2 m, a visok između 4,5 i 7,5 m, zid je datiran u IV. st. pr. Kr. Danas je zid dug 46 m, jer su sagrađena dva tornja, uz koje su se nalazili ulazi u Akropolu. Zapaženo je da se prema istoku protežu potezi suhozida do skoro pred Batnoge i završavaju nedaleko od dva velika tumula.¹⁷ Ostale građevne pripadaju kasnijim stoljećima sve do I. st. pr. Kr.¹⁶

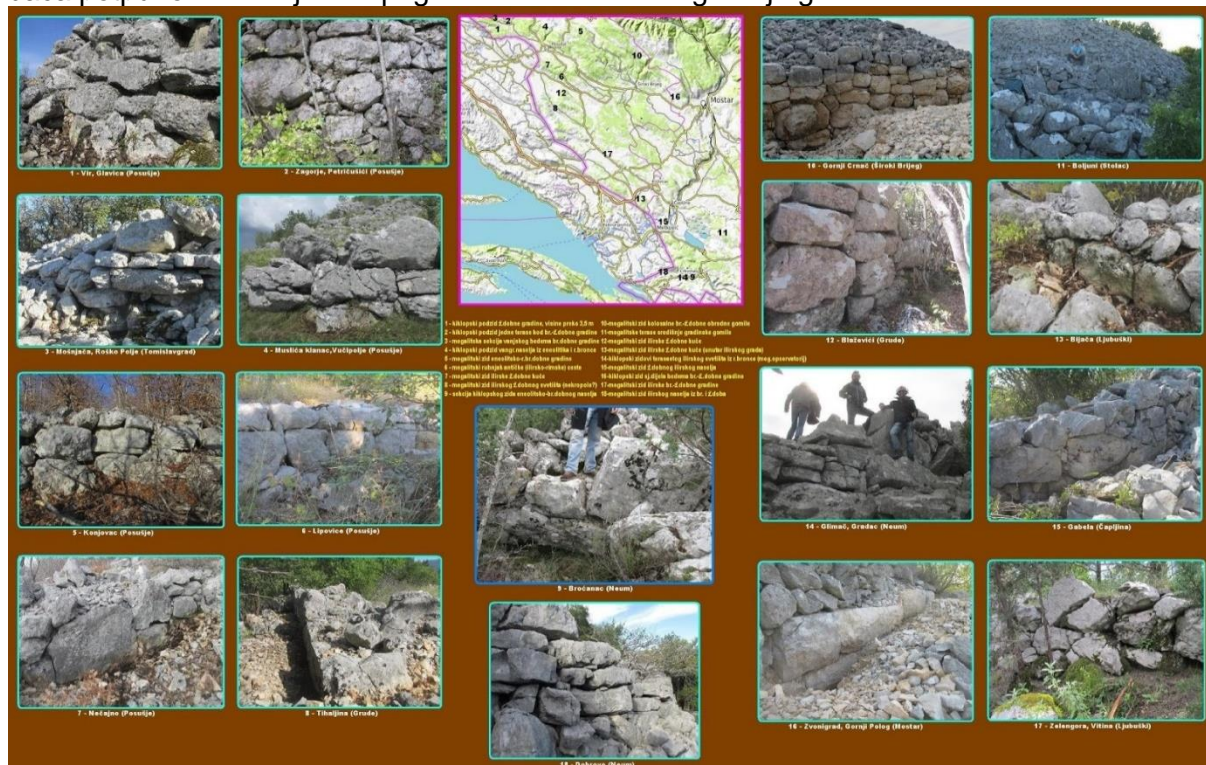
Tehnika gradnje zidina Daorsona je superiorna. Cijela konstrukcija počiva na težini fino klesanih blokova i preciznoj obradi priležnih površina koje su obrađene što omogućava bolje međusobno spajanje i otpornost na potrese. Zid je zidan u otprilike pravilnim redovima od ogromnih višetonskih, grubo isklesanih u paralelopipede s anatirozama ili bridnjacima i bez spojnog sredstva (suhozid) naslaganih kamenih blokova (megalita) sa fino oklesanim dodirnim stranama, fasadne površine su bunjasto obrađene, a šesta, unutarinja strana je neobrađena. Fasadni blokovi su standardne veličine: duljine 1 m (poneki komadi su duljine i do 3 m), visoki 0,5-1 m, široki 0,7-0,9(1,2?) m i teški po nekoliko tona.^{16,17}

Detaljnije o Daorsonu - „Hercegovačkoj Mikeni“ može se vidjeti u članku ovih autora u „e-ZBORNIKU“ Građevinskog fakulteta, broj 14.

Uz najpoznatiji i najatraktivniji Daorson, Glamuzina navodi i niz drugih arheoloških lokaliteta (gradova) koji imaju kiklopske-megalitske zidove na prostoru južno od Livna, preko Tomislavgrada, Posušja, Mostara, Nevesinja, Čapljine, Ljubinja, Bileće sve do iznad Dubrovnika.

Za razliku od Daorsona (i Zvonigrada kod Širokog Brijega), gdje su megalitski blokovi slagani u pravilnim horizontalnim redovima, na nekim lokalitetima su slagani pravom poligonalnom tehnikom megalitskog zidanja, koja je na brojnim primjerima u Grčkoj datirana upravo u vrijeme starije od zidova s horizontalnim redovima i bunjastim blokovima kao kod Daorsona. U nekim slučajevima riječ o blokovima koji su veći nego u Zvonigradu, no nešto manji nego u Daorsonu. Mjestimično su blokovi primitivnije klesani samo s jedne strane, a mjestimično su

pojedini blokovi obrađeni s 3 (čak i s 5, 6 i više) pomno isklesanih strana, što sveukupno baca potpuno novo svjetlo u pogledu odnosa načina gradnje gradina u ilirskih Delmata.¹⁹



Slika 10. Megalitske zidine u raznim dijelovima Hercegovine (Autor: G. Glamuzina)²⁰

3. SUHOZIDNI ZIDOVI I PODZIDI U HERCEGOVINI

Suhozidi (čakavski gromača/*gromača*, talijanski *maceria*), samostojeći zidovi, ili lokalno govoreći, „suvozdine“ (u sjeverozapadnoj Hercegovini koja graniči s dalmatinskim područjem), odnosno „duvarovi“ (pretežno u dijelu srednje, te u cijeloj donjoj Hercegovini)²¹, su bili sastavni dio postupka krčenja terena, odnosno uklanjanja kamena iz obradivih površina, kao preduvjeta za sadnju poljoprivrednih kultura (vinove loze, duhana,...), a proces krečenja je trajao iz godine u godinu, desetljećima, pri čemu su nastajale deponije tog suvišnog materijala. Rijeđe su poznate hrpe deponiranog kamena posred polja, a vrlo brzo se proširila uloga zidova, pa se deponije kamena izvođene u obliku crte koja predstavlja ogradu za čuvanje i zaštitu domaćih životinja, a čuvali su i polja pred erozijom i vjetrovima. Pojavom vlasništva, zidovi su dobili i ulogu međe. Kao međni zidovi postavljeni su na rubove poljoprivrednih površina i uz putove.²²

Kod samostojećih zidova nije toliko prisutan problem stabilnosti jer njihova prosječna visina dobar metar i nose samo sami sebe. Jednostruki zidovi od samo jednog vertikalnog niza kamena su širine 30 cm i znatno niži zbog manje stabilnosti, za šta je potrebna zahtjevnija gradnja da kamen dobro sjeda jedan na drugoga. Dvostruki zidovi, širine od pola metra do metar i pol, imaju obostrano izrađeno čelo s dvama vanjskim zidovima, povezanim poprečnim kamenovima, kvalitetno obrađene (klesane) uglove, a unutrašnjost zida obično su punili ostacima kamena (škajicama) i zemljom. Zemlja se ponaša kao kvalitetno vezivo ako je ne ispire voda. Zbog toga su vrhovi zida zatvoreni škrlama (plosnatim kamenovima) ili na rub postavljenim kamenovima.²²



Razlikujemo prastare namjene suhozida:⁵

- četvrtaste ograde obradivih poljskih parcela, koje su većinom služile za vinograde; Zemlja se mukotrpno otimala od golog kamenjara i pretvarala u obradivo terasasto tlo, uglavnom zasađeno vinovom lozom. Ovaj način kultiviranja tla vjerojatno potječe iz XVIII. st. i nastavljen je do 1930-ih;
- okrugle pastirske ograde, koje su najbrojnije na planinama koje dijele Hercegovinu i Bosnu: Bjelašnica, Treskavica, Ljubuška, Čvrstica, Vran i dr. Njima su za zaštitu od brsta stoke ograđene i šumice hrasta medunca, javora i grabića. Kružni pastirski suhozidi na brdima su česti kao ograde oko prostranih pašnjaka za ovce, gdje okružuju brojne krške vrtače poput kratera na mjesечеvoj površini;
- zaštitni bedemi (*duplyce*) protiv bure, do visine čovjeka, s dvorednim naslagama većih kamenih blokova debljine do 1 m, na području Brotnja i Dubrava, služili su i kao zaštitni burobrani poput kamenih bedema, na izloženoj sjeveroistočnoj strani uz putove, dvorišta i vrtove za zaklon od najgorih udara bure;

Dakle, suhozidi su građeni kao granice kamenjarskih pašnjaka i zaštita obradivog zemljišta. Pri tome su imali svoju branjenu i napadnu stranu, odnosno predstavljali su ne samo granice posjeda, već su bile prepreka domaćim životinjama da odlutaju, ali i zaštita vrta od divljih životinja i drugih uljeza.²³ Uz omeđivanje i uređivanje pristupa, suhozidi su služili i kao zaštita od pogleda, zaštita od vjetera, a na kosinama i vrhovima za sprječavanje pojave bujica, za zaustavljanje erozije nakupljenog tla, odnosno urušavanja i obrunjavanja zemljišta.

U BiH suhozida ima u kamenitom podneblju kao što je podnožje Veleža, Crvnja, Bjelašnice, Treskavice, Lunjevače, Vrana i Čvrstice, te po širokim prostorima škrtog poljodjelskog opsega Brotnja i Dubrava. Najviše suhozida u aktivnoj uporabi se nalazi u jugozapadnoj BiH: od Bjelašnice, Treskavice, preko Prenja na Hercegovinu, ali i na području Petrovca, Grahova, Livna i Tomislavgrada.⁵

O 19 vrsta suhozidnih zidova detaljnije je pisao Kulušić.²⁴ U ovisnosti od svoje namjene, suhozidi su imali različitu visinu. Najniži od (jednog ili) dva reda su marginje - imovinski graničnici, nešto su veće podzide u nastanku terasa, a najviši su suhozidi koji štite od vjetera, najčešće visine 1-2 m, uz najveću kosinu do 10%, da ne bi došlo do obrušavanja.¹¹

Podzidi (potporni zidovi terasa) strmih putova i vrtova na padini; Najčešće se koriste na kosinama terena kako bi se plodno tlo zadržalo u vodoravnoj ravnini, spriječivši tako eroziju tla. Tom prastarom tehnikom podzida dobivao se na brdskim padinama niz terasastih parcela.

Funkcioniraju na principu cjedila, zadržavajući zemljanu masu, a propuštajući vodu. Oni moraju biti masivni i dobro povezani u svojoj strukturi, jer se moraju oduprijeti često velikim horizontalnim silama koje na njih pritišću iz mase terena. Visina potpornih zidova ovisi o karakteristikama (strmini) terena i varira od pola do 3 metra, rijetko više. Za izgradnju viših potpornih zidova koristili su veće i pravilnije oblikovane kamene. Dobro izgrađeni zidovi mogli su opstati nekoliko desetljeća i više. Svaki zid viši od pola metra mora biti nagnut prema padini, a debljina podnožja mora biti opsega najmanje trećine visine zida.



Slike 11.-12. Poljoprivredne površine su se sporo i mukotrpno širile na škrti okolni kamenjar; Suhozidne terase u Policama-Gornji Mamići, Grad Široki Brijeg (lijevo; foto: K. Šaravanja); suhozidi na ozidanim terasama u Klobuku, Ljubuški (desno; foto: G. Glamuzina)

Na jedino čelo potpornog zida ugrađeni su najbolji kamenovi. U njegovu unutrašnjost (prema zemlji) sežu duguljasti poprečni kamenovi koji brinu za statičnu čvrstoću i povezanost zidne strukture. Veličina se kamenova prema unutrašnjosti zida (zemlji) smanjuje do „škajica“, ostataka kamenja i sipine koja je nastala pri obradi kamenja.²²



Slike 13.-15. Suhozidne terase u Podbiloj, Posušje, iznad i ispod ceste (lijevo i sredina; foto: K. Šaravanja) i u Hardomilju, Ljubuški⁸



Slike 16.-17. Suhozidni podzidi ispred kuće uz cestu na istočnoj strani Blidinjskog jezera - pogled sa donje i gornje strane (foto: K. Šaravanja)



Slike 18.-19. Suhozidni podzid Crkve sv. Kate u Grudama (foto: K. Šaravanja)

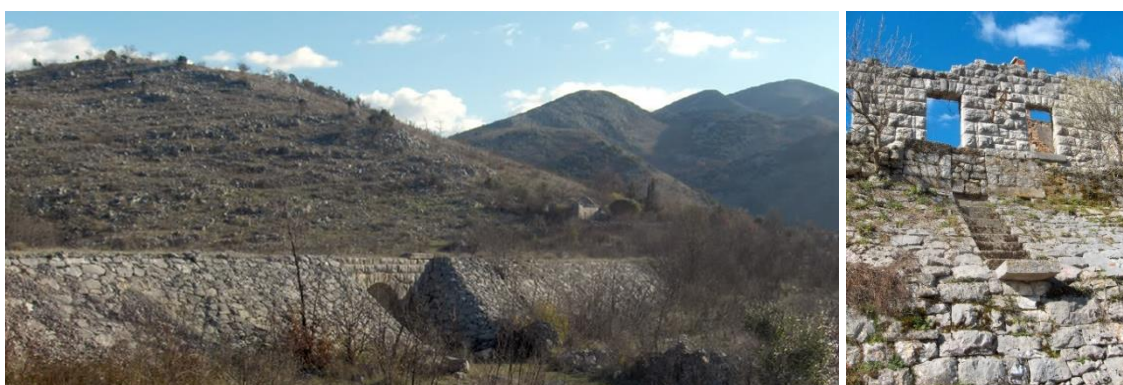
Podzidi cesta i željeznica su vrsta građevina je drugačija od zidova građenih usuho, te nisu plod tradicijskog graditeljstva. Pripadaju javnim građevinama, a nastale su kao inženjerski pothvati koji su iskoristili superiorna svojstva suhozida u smislu fleksibilnosti konstrukcije i jako važne mogućnosti procjeđivanja suviše vode. Najdojmljiviji su klesani suhozidi kojima su u XIX. st. francuski i austrijski inženjeri, u suradnji s domaćim graditeljima, podzidavali prometnice od kojih su neke i dan danas državne ceste i pruge. Međutim, do njezina zamiranja došlo je tek raširenijom dostupnošću (Portland) cementa, a potom i mehanizacije u drugoj polovici XX. st.



Slika 20. Izgradnja uskotračne pruge Gabela-Zelenika kod Sutorine, puštene u promet 1901. godine, čime je narednih 75 godina Dubrovnik postao lučki grad sa željezničkom vezom sa zaleđem²⁵



Slike 21.-23. Podzidi željezničke pruge: kraj Diklića (lijevo) i između Diklića i Poljica, Trebinje (sredina); Na nekim dijelovima je prenamijenjena u cestovni promet radi povezivanja gornjih sela od Popovog polja ka Trebinju; Salaši, podzid i propust (desno) (foto: Ivan Đurović)²⁶



Slike 24.-25. Zaplanik, Trebinje (lijevo); Diklići, Trebinje - „rampa“ za ulazak u vlak, u suhozidnom potpornom zidu (desno) (foto: Ivan Đurović)²⁶



Slike 26.-29. Suhozidni podzidi nekih od starih cesta: Posušje-Imotski, Posušje-Rakitno, Tribistovo-Posušje (gore); Suhozidni podzid sa kamenim kolobranima stare austrijske ceste Gorica-Posušje u Zavali-Gorica, Grude (dolje) (foto: F. Oreč i K. Šaravanja)



4. SUHOZIDI KAO DIO KULTURNOG KRAJOLIKA U HERCEGOVINI

Kao što je već rečeno, glavna podjela je na prostor pašnjaka i prostor poljodjelstva, između kojih granicu ocrtavaju suhozidi koji imaju svoju branjenu i napadnu stranu.

Stočarski krajolik je ispunjen dugim ogradama koje dijele pašnjake, te onima koje okružuju oaze plodnije poljoprivredne zemlje. Zanimanje za gradnjom suhozidnih ograda se nadopunjavao (npr. vinograd i ovčarstvo) ili izmjenjivao s isplativošću pasišta, pa su ista zemljišta u nekim slučajevima prolazila kroz sukcesivne izmjene.



Slika 30. Kamenjarski pašnjaci sa suhozidima na području Parka prirode Blidinje, sa Blidinjskim jezerom i planinama Vran i Čvrsnica u pozadini (Foto: K. Šaravanja)



Slike 31.-32. Kamenjarski pašnjaci sa suhozidima na području Blidinja. Pogled prema jugu, sa detaljom (Foto: K. Šaravanja)



Slike 33.-34. Detalj suhozidnih međa u Dugom polju u Parku prirode Blidinje. U pozadini planina Čvrstica i Blidinjsko jezero (lijevo); Suhozidi kao baština prošlih vremena u suživotu sa modernim vjetroturbinama na području Gornjeg Brišnika, Tomislavgrad (desno) (foto: K. Šaravanja)

Drugi oblik suhozidnih krajolika čine **poljoprivredna zemljišta**.



Slika 35. Hercegovačka suhozidna idila presječena cestom u Gornjim Mamićima-Police, Široki Brijeg (gore; foto: K. Šaravanja)



Slika 36. Pogled iz zraka na Gornje Mamiće-Police, Široki Brijeg²⁷



Slike 37.-40. Detalji „stoljetnog suživota zemlje i suhozida“ u Gornjim Mamićima-Police, Široki Brijeg (foto: K. Šaravanja i Stanko Kolobarić)

Uz kamenjarske pašnjake i poljoprivredna zemljišta, treći oblik suhozidnih krajolika čine **naselja i njihov okoliš**.

Suhozidi koji okružuju polja, omeđuju putove ili su vezani uz gospodarske objekte rađeni su uglavnom od nepravilnih, većih i manjih komada kamena, dok su oni oko stambenih objekata imali priklesane komade kamena.



Slike 41.-42. Selo Žakovo 25 km kod Trebinja u kome je sve od kamena, od planine Bjelasnice nad selom, do kućica, uliza, podzida i vrtova. Dvorišta ispred kuća su ozidana suhozidom (foto: Slavenko Vukasović)²⁸



5. KUĆE I STANOVİ (SUHOZIDNE NASTAMBE)

Osim suhozida, ono po čemu je cijela Hercegovina zanimljiva su stare kamene kuće, međusobno različite po načinu gradnje i arhitekturi, od istočnih dijelova Hercegovine oko Trebinja i Bileće, pa sve do krajnjih sjeverozapadnih granica u Kupresu i Livnu. U srednjem dijelu Hercegovine (Čitluk, Široki Brijeg, Ljubuški i dr.) ovakve kuće nose naziv 'stojne kuće'.²¹

Par stoljeća unazad, izvan većih naselja, ljudi su uglavnom živjeli u malim kamenim kućicama s otvorenim ognjištem, većinom građenim usuho. Suhozidne kuće i stanovi su bile arhitektonski jednostavne, baš kao što je bio i jednostavan život u njima i oko njih. Sagrađene na kamenu i iz kamena, uglavnom postavljene na neko vidljivo obzorje, proplanak, ili pred jakim vjetrom i hladnoćom sklonjene u neko podbrdo, kamene kuće zaštitni su znak krša.²⁹

Vezano za razdoblja i lokalitet nastanka, te način izbora i kvalitetu obrade kamena, postoje značajne razlike u suhozidnim nastambama, od kamenih kućerica do kvalitetnijih seoskih i gradskih kuća, te vjerskih i drugih javnih objekata. Kamen se za stambene kuće nastojalo bolje obraditi, dok je za gospodarske i pomoćne građevine obrada često bila jednostavnija.

Jednostavne kamene prizemnice, četvrtasta tlocrta, male površine i niskih zidova, u kojima se nekad stanovalo, još i danas se mogu vidjeti po zabačenim selima i sezonskim naseljima (stanovima). Kombinacijom većih, klesanih kamenih pravokutnika, te manjih kamenih komada različita oblika, njihovi zidovi su građeni usuho, nekada bez ikakva otvora, osim niskih vrata. Tek u novije vrijeme kamen se povezivao vapnom (vapnenim mortom) i zemljom crvenicom, a većina kuća je bila pokrivena slamom ili krovom od kamenih kuća. Nažalost, takvih kuća je vrlo malo.⁸ Često su fuge izvana naknadno ispunjene vapnenim mortom, a iznutra je na zidove navučena vapnena žbuka, te obojena vapnom radi zaštite od propuha, vlage i kukaca.

Kolibe, katuni, stanovi (ljetna naselja) i kuće stočara

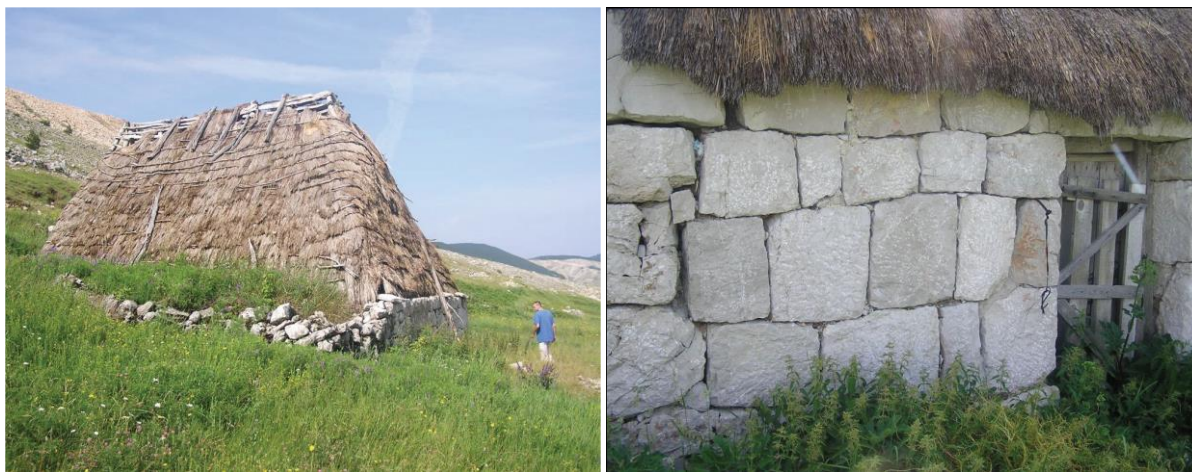
Kolibe stočara pravljene su na istaknutijim mjestima u planini. Planine tzv. Huminskog područja (od Imotskog polja do Stoca i Ljubinja) dijeli kanjon Neretve. Na planine zapadnog dijela: Čabulju, Čvrscopicu i Vran u potrazi za živom vodom, šumom i pašom izlazili su stočari iz okolice Mostara (Bogodola i Goranaca), iz okolice Čapljine i Ljubuškog, a ponešto stoke pristizalo je i iz sela istočnog dijela Imotskog polja, dok su na Ljubušku izlazili stočari iz Dobrog Sela, Međugorja i Gradnića. Planine istočnog dijela su: Bjelašnica, Visočica, Treskavica, Lelija, Zelengora, Prenj i Velež. Na Bjelašnicu su izlazili stočari iz Podveležja, na Visočicu stočari iz Kružnja i Kokorine, a na Prenj stočari iz okolice Mostara i Nevesinja, gdje je prema pisanim izvorima, 1934. godine, bilo 27 katunskih naselja sa 109 katuna, uglavnom na mjestima bogatim travom, vodom i u blizini šume. Godinama, ovaj broj se smanjivao da bi danas ostale samo ruine jer se samo mali broj mještana bavi stočarstvom.^{30,31}

Koliba u kojoj stanuju stočari preko ljeta na planinama građena je od suhozidne („suhomeđine“), netesanog, prosto naslaganog kamena, na izabranim položajima gdje ima vode, šume i paše. U jednom dijelu je ognjište („kuća“), a u drugom, rastavljenom niskom drvenom pregradom, se ostavljaju mlijeko i mliječni proizvodi („mlikar“). Visina zidova je 1,20 m, a debljina 30-40 cm. Cijeli unutarnji prostor kolibe nema tavana. Patos kolibe je nabijen zemljom ili popločan kamenim pločama (rijetko). Jedini otvor na zidovima su niska i uska vrata, koja obično smještaju u jednom prostranom zidu (po duljini kolibe). Duljina kolibe iznosi do 6 m, a širina do 4 m. Uz kolibu su bili prostori za noćivanje stoke - tor (obor) za ovce ili kačaci za janjce.



Pojata i kuća su se nalazili obično daleko od ljetnog stana, negdje na ziratnom zemljištu pri kakvoj strani ili brežuljku.³⁰

Bogatiji planinari gradili su pored pojate čvrste zidane **kuće** sa zidovima debelim po 30-40 cm, sa malim uskim prozorima i malim vratima. Imale su dva-tri odjeljenja (na Rudopolju, Trebiševu, Zlopolju,...).



Slike 43.-44. Slamara na Blidinju izgrađena na donjem dijelu blage kosine, pri čemu je jedna strana potpuno ukopana, dok su bočne strane djelomično ukopane u tlo. Materijal iz iskopa vrlo se često postavljao na izložene dijelove bočnih zidova, pa je samo prednje pročelje građevine bilo iznad tla (lijevo); Dio prednjeg pročelja s ulazom i nadvratnikom (desno) (opis i foto: Mladen Glibić)³²

Gospodarske i pomoćne suhozidne građevine (pojate, štale, sinice)

Obrada kamena za gospodarske i pomoćne građevine je bila jednostavnija i varirala je od nepravilnih komada kamena u suhozidu, pri čemu veliki blokovi čine bazu zida, oslanjajući se najčešće na kamen živac, preko priklesanog kamena pločastog oblika, do u pravilnih kvadera obrađenog (klesanog) kamena. Većinom su podignute na pravokutnom tlocrtu. Uporaba drva kao građevnog materijala, zbog njegove oskudnosti u krškim krajevima, svedena je samo na najnužnije (stropna i krovna konstrukcija, podovi, poneka pregradna stjenka, unutarnje stube).



Slika 45. Karakteristični raspored pojate i kuće za stanovanje na Blidinju (foto: Mladen Glibić)³²



Vanjski zidovi **pojate** građeni su od neobrađenog kamena u suhozidu ~~tesanog kamena~~. Prizemlje je zatvoreno snažnim vanjskim zidom (i nasipom), debljine i do 150 cm. Zidovi su visoki s donje strane (od polja) 1,50 m, ničim zaštićeni u cijeloj toj visini. S gornje strane (od brda), slobodno stojeći ili poluukopani, u svome prizemnom dijelu bili su potpuno zatrpani zemljanim nasipom punom visinom ili su ukopani u stranu tako da se iznad zemlje izdižu jedva 50 cm. Vapnenački kamen korišten za gradnju potjecao je s lokalnih nalazišta i bio je grubo obrađen, dimenzija 20 do 40 cm. S unutarnje strane zid nije završno obrađen ili je pak ožbukano smjesom ilovače, gnojiva i slame.³³

Pojata je funkcionalno organizirana u neovisne etaže. Gornji prostor pojate, tavan, je za sijeno, a na gornjoj lastavici nalazi se ulaz (vrata). Donja lastavica, kao i somić, potpuno su zatvoreni. Po donjem somiću i u zidu do njega često se nalazi otvor (prozor), a na postranom zidu su vrata u donji dio pojate i u sobu. Pojate su ne samo čvrsto građene, nego su i tople. Krovina im je vješto izrađena od raževe slame. Obje lastavice zatvorene su kamenim zidom ili slamnim spletom. Prizemni dio je služio za prihvat stoke za nevremena i tijekom zime. Jedan kut zauzima obično sobica za pastire, koji čuvaju i hrane goveda i konje.^{30,33}



Slike 46.-47. Jugozapadno pročelje staje na Blidinju: lokaciji i Badnji (lijevo); Mini-ansambl staja u Dugom polju (desno) (foto: Jaroslav Vego)³³



Slike 48.-49. Ostaci suhozidnih građevina u Ivandocu, Blidinje (foto: K. Šaravanja)



Slike 50.-51. Stara kamena kuća s tradicionalnim krovom na Bilima kod Mostara (lijevo);³⁴
Stara štala u Rakitnu, Posušje (desno)²⁸

6. SUHOZIDNE VODNE GRAĐEVINE: LOKVE, ČATRNJE, ZDENCI/BUNARI...

Problem pitke vode na krševitim terenima bez tekućica ili podzemnih voda oduvijek se rješavao sakupljanjem kišnice. Izvor vode su za stoku bile lokve, a za ljude čatrnje (gustjerne) i zdenci (bunari). O ovim građevinama je već pisano u „e-Zborniku“ broj 12.³⁵



Slika 52. Lokve za napajanje u Popovom polju³⁶

Na području Hercegovine ima na desetke tisuća nakapnica za vodu ili kamena **čatrnja** (mađ.: csatorna - žljeb), koje su s mnogo truda iskopane i utvrđene u živcu kamenu. Naziv čatrnja javlja su u Dalmaciji i Hercegovini i kao: gustirna, bistijerna, šternja. Čatrnja je bila u blizini stojne kuće, dvorištu ili iza kuće, tako da bi se sa krovova punile kišnicom, kao i s naplava, kanala. Gornja površina čatrnje je „ćemerena“, tj. Pokrivena uglavljenim stijenama. Neke su stare preko stoljeća...⁸



Slike 53.-55. Čatrnja u Plasama (lijevo);⁸ Bubalova čatrnja u Hardomilju, Ljubuški (desno);⁸
Suhozidni ćemer na čatrnji u Raškom polju, Grude (lijevo; foto: Frano Oreč);



Zdenac (tur. bunar) je vratak žive, bistre i hladne vode u bezvodnim predjelima. Za razliku od tradicionalnih hercegovačkih čatrnja, koje su mahom građene uz ili nadomak kamenih zdanja obiteljskih kuća i bile su privatno vlasništvo, čiji se ulaz štitio vratima, a voda se iz njih crpila isključivo za ljudske potrebe, zdenci su u prošlosti bili središte lokalnih društvenih događanja, na kojima se sretalo, družilo i trgovalo.



Slika 56. Seoski bunar u Donjim Sovićima-Goranci kod Mostara (foto: F. Oreč)

Zdenaca ima jako puno malih, po privatnim parcelama, a ima i velikih, za javnu uporabu, koji su u prošlosti bili središte lokalnih društvenih događanja, na kojima se sretalo, družilo i trgovalo.

Neki su se gradili kao stalno otvoreni, redovito kružni zdenci, koji su na taj način prirodno vodom punjeni, a neki kao zatvoreni s (kamenom) krunom, da se voda zaštiti od zagađenja i grijanja, što je bio veliki napredak.

Neki bunari iznad podzemnog spremnika za kišnicu imaju sagrađeno nadzemno suhozidno sklonište s vodopropusnim pokrovom, također suhozidnim, potpuno ili djelomično nepravo svođenim. Nadzemno sklonište bunara ima nekoliko funkcija:

- Vanjska površina pokrova zaravnjena je sitnijim kamenjem i služi kao (jedini) naplav, površina za hvatanje kišnice. Zaravnjena i porozna vanjska površina pokrova sprječava da dio vode oteče niz pokrov, u stranu, već svu vodu upija i usmjerava je kroz pokrov, ravno prema dolje;
- Vodopropusni nepravilni svod od suhozida propušta sakupljenu vodu dalje, kroz sljubnice ("fuge") među rahlo složenim kamenjem, izravno dolje u spremnik;
- Sklonište štiti pitku vodu od zagađenja;
- Sklonište osigurava prirodno hlađenje vode zahvaljujući stalnom strujanju zraka kroz suhozide, izazvanom razlikom u temperaturi osunčane strane građevine i one u sjeni. To je drevni hladnjak (frižider) na sunčani pogon, koji tim bolje hladi što sunce jače prži, pa je stoga i najučinkovitiji po ljetnoj pripeci - upravo kada je i najpotrebnije!³⁷

Ako su ukopana u polju, vodu zadržava samo okolna zemlja u koju je spremnik ukopan. Takvi se bunari mogu graditi samo na mjestima s ilovastim, slabo propusnim tlom. Nisu ni sasvim nepropusni, pa znaju i presušiti.

Voda u bunaru namijenjena je za piće samo ljudima. Kameno stubište silazi u natkriveni dio bunara do vode. Spremnik je dijelom usječen u kamen, dijelom ukopan u zemlju, s tim da je



zemljani dio pokriven suhozidom od priklesanog, bolje složenog kamena. Da bi spremnik bio nepropusan, njegov se suhozid iznutra premaže tankim slojem betona. U "staro doba", kad još nije bilo betona, ili barem još nije bio proširen, bunari su bili na zemlju, na blato, na teren. Suhozid podzemnog spremnika nije bio iznutra ničim premazan, već je, kao i kod lokve, vodu zadržavala samo okolna zemlja u koju je spremnik bio ukopan.



Slike 57.-58. Suhozidni čemer na podzemnom izvoru „Nova voda“ u Rastovačkom polju, Općina Posušje iz turskog razdoblja: ulazni dio sa stubištem (lijevo; foto: F. Oreč); Unutrašnjost bunara sa svodom od kamena (desno; foto: K. Šaravanja)



Slike 59.-60. Kaptirani izvor u Rastovači, Posušje (lijevo); Stara suhozidna česma u Rakitnu, Posušje (desno) (foto: K. Šaravanja)



7. JOŠ NEKI ZANIMLJIVI SUHOZIDNI OBJEKTI U HERCEGOVINI



Slike 61.-62. Protubujične suhozidne pregrade u donjoj Podbiljoj i u Sopču, Posušje, nizvodna strana (gornji lijevi kut) (foto: K. Šaravanja)



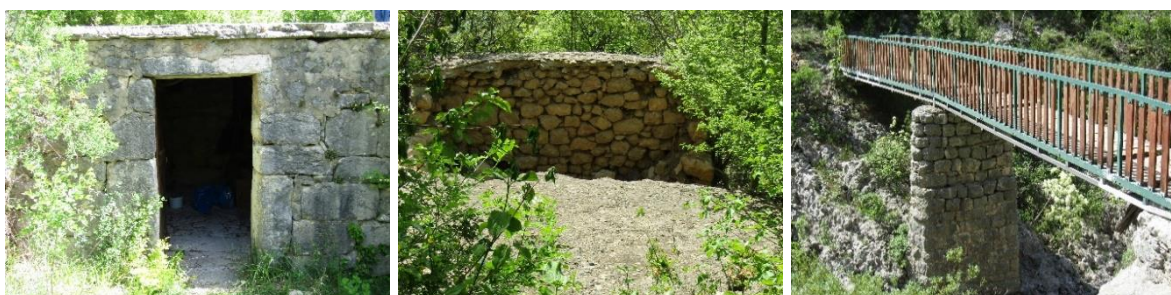
Slike 63.-64. Suhozidna kapelica u selu Spajići, Grude (lijevo; foto: F. Oreč); Suhozidni vidikovac znakovitog naziva Pogledača u Podbiljoj, Posušje (desno; foto: K. Šaravanja)



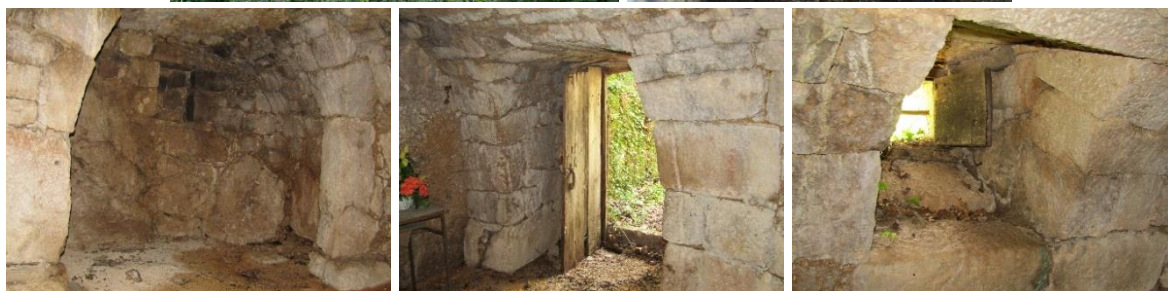
Slike 65.-66. Suhozidni mostić na prilazu staroj crkvi u Poklečanima-Rakitnu, Posušje (lijevo; foto: K. Šaravanja); Suhozidni biskupov grob (oko 1406. godine) u šumi između Gruda i Posušja (desno; foto: F. Oreč)



Slike 67.-69. Ostaci Župne kuće sa krstionicom sagrađene vjerojatno krajem XVI. st. u podnožju visoke kose stijene iznad rijeke Ričine, kao dio Povjesno-stambenog kompleksa u na lokalitetu „Čemeri“, koji se u starim spisima naziva Luke, u staroj Podbiloj-Vir, Posušje, koji upućuju na snalažljivost, pa i genijalnost gradnje na teškom terenu (lijevo); Uočljivi su tragovi usijecanja kamena u svrhu učvršćenja kuće pomoću drvenih greda i ostaloga što je bilo potrebno da bi kuća u litici mogla služiti svojoj svrsi (sredina); Pogled na suhozid u prilaznom dijelu (desno) (foto: K. Šaravanja)



Slike 70.-72. Obnovljena stara mlinica (lijevo), ostaci druge suhozidne mlinice (sredina) i suhozidni stup mosta (desno) u staroj Podbiloj-Vir, Posušje (foto: K. Šaravanja)



Slike 73.-77. Ostaci malene kapelice dio su istog kompleksa u staroj Podbiloj-Vir, Posušje; Pogled na obje prostorije i unutrašnjost lijeve (slike gore); Unutrašnjost desne prostorije-kapelice (slike dolje) (foto: K. Šaravanja)



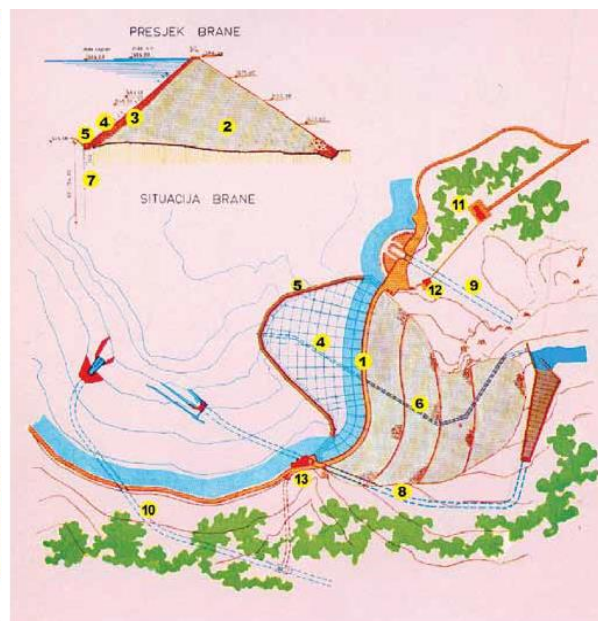
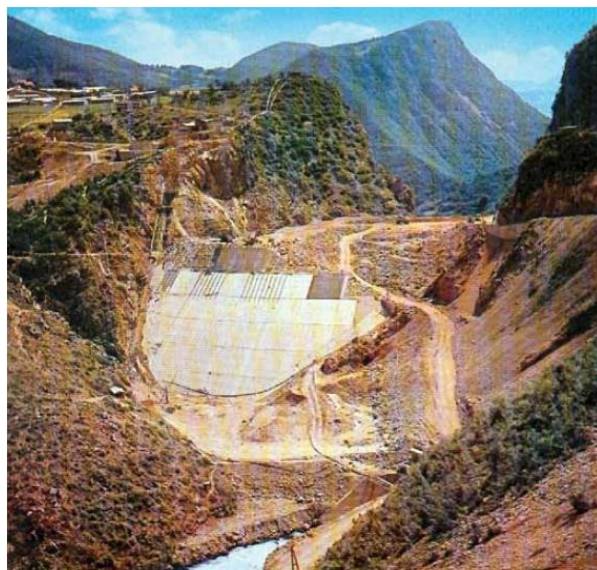
Slike 78.-79. Još par zanimljivih suhozidnih objekata: Vrh "Sv. Ilija" na Žabi kod Neuma (953 m n.m.), a u zaleđu Čapljina, Hutovo Blato, dolina Neretve, Velež... (lijevo; foto: Ante Bender)³⁸; Klačina (vapnenica) pok. Milana Rupčića u Hardomilju, Ljubuški (desno)⁸

8. ZNAČAJNI SUHOZIDNI OBJEKTI U HERCEGOVINI

8.1. Najveći suhozid u Hercegovini i BiH

Nasuta brana HE Rama od kamenog nabačaja sa uzvodnim betonskim ekranom, visine 100 m i ukupnog volumena od oko 1,5 milijuna m³, izgrađena je 1968. godine, pregrađivanjem korita rijeke Rame u svom gornjem toku ispod sela Miluše.

U javnosti je nepoznata činjenica da je slagani nasip između betonskog ekrana i kamenog nabačaja građen kao suhozid, pri čemu taj djelić nasute brane iznosi ogromnih 66.000 m³!



Brana od kamenog nabačaja sa uzvodnim betonskim ekranom

Visina (m)	100	Betonski ekran s kontrolnom galerijom (m ²)	19.000
Kruna brane na koti	598,0	Debljina betonskog ekrana (cm)	95 – 30
Dužina u kruni (m)	230	Armirano-betonske ploče ekrana maksimalne veličine 14x12 m, sa birtvom Waterstop na spojnica	
Širina brane u temeljnoj spojnici (m)	305	Preljev (m ² /sek)	400
Uzvodni nagib	1:1,3 1:1,2 1:1,1	Temeljni ispust (m ² /sek)	300
Nizvodni nagib	1:1,5		
Kameni nabačaj (m ³)	1.400.000		
Suhozid debljine 8 – 3 m (m ³)	66.000		

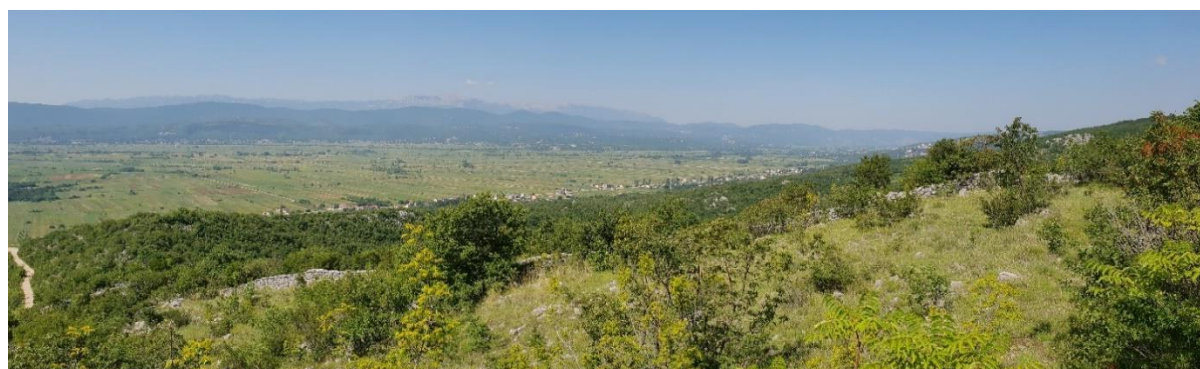
Legenda:

- | | | |
|--------------------|------------------------------------|------------------------------|
| 1. Kruna brane | 6. Drenažna galerija | 10. Dovodni tunel |
| 2. Kameni nasip | 7. Injekciona zavjesa | 11. TS 35/10 kV |
| 3. Slagani nasip | 8. Optični tunel – temeljni ispust | 12. Zgrada službe osmatranja |
| 4. A. B. ekran | 9. Preljev | 13. Pogonska zgrada |
| 5. Obodna galerija | | |

Slike 80.-81. Fotografija brane HE Rama, Prozor-Rama. Suhozid je debljine od 3 do 8 m u koji je uzidano 66.000 m³ kamena (lijevo) Presjek i situacija HE Rama; Suhozid, odnosno slagani nasip kako stoji u legendi slike, se nalazi ispod betonskog ekrana... (desno)³⁹

8.2. Suhozidni dio granice BiH i Republike Hrvatske u Zvali, Općina Grude

Požarevački mir, sklopljen je 21. VII. 1718. godine između Austro-Ugarske, Mletačke Republike i Osmanskog Carstva. Mletačko-tursko razgraničenje potpisano je 8. VI. 1721. godine, a granica koja je tada kroz Imotsku krajinu povučena ostala je do danas, kada je to međudržavna granica BiH i RH, izgrađena od suhozida.



Slika 82. Dio suhozidne granice BiH i RH U Zvali-Gorica, Grude, stare tri stoljeća (foto: K. Šaravanja)

9. ZNAČENJE SUHOZIDA U OČUVANJU BIORAZNOLIKOSTI

Danas, gotovo da nema poljoprivredne površine u Hercegovini koja u svom krajoliku nema napuštene suhozidne krajolike, koji pripovijedaju priču ne samo o nekadašnjem čovjekovu načinu života, već i odnosu prema okolišu, budući da su suhozidi oduvijek bili vrijedno eko stanište za brojne vrste biljaka, gmazova, sisavaca, ptica, kukaca i dr.



Slike 83.-84. Gušter na vrućem hercegovačkom kamenu (lijevo)²⁹;
Poskok - česti stanovnik hercegovačkih suhozida... (desno; foto: Dario M.)²⁷



Slike 85.-86. Krasni primjeri „suživota“ drвета (lijevo) i vinove loze (desno) sa suhozidima u
Gornjim Mamićima, Široki Brijeg (foto: Stanko Kolobarić)

Prema prof. Bonacciu, na našim krškim područjima kroz čitavu povijest čovjek je živio duboko povezan s okolišem, što je rezultiralo skladnim razvojem ekosustava od kojeg su korist imali ljudi i priroda.⁴⁰

10. UMJESTO ZAKLJUČKA - KAKO DALJE?

Prostor koji nije predviđen za gradnju, dakle onaj između naselja, obilježen je brojnim tradicijskim građevinama, no u prostornim planovima općina i gradova o njima se vrlo malo piše i vrlo malo zna, a upravo je to područje najviše ugroženo. Stoga predlažemo da lokalne vlasti u prostornim planovima zaštite suhozidno omeđenje, te prilikom proširenja putova ili izgradnje nove infrastrukture zahtijevaju obnovu suhozida.

Teško je sačuvati suhozide koji se nalaze izvan zona zaštićenih krajolika pa je očuvanje prepušteno svijesti pojedinaca. Postoje ljudi koji su zaista svjesni prostora u kojem žive i žele zaštititi svoju starinu, no sve je veći broj onih koji zbog oživljavanja suvremene poljoprivredne proizvodnje „žrtvuju“ povijesne građevine.⁴¹

Riječ je o nerazvijenosti svijesti o značenju ovog oblika baštine naših predaka, što kod pojedinaca rezultira time da prilikom proširivanja okućnica i dvorišta, doslovno ruše postojeće stare suhozide i zamjenjuju ih betonskim zidovima ili što je još gore željeznim ogradama. Ako ovome dodamo još ogromni trud koji je bilo potrebno uložiti da bi se izgradio samo metar duljine suhozida - jasno je o kakvom značajnom dijelu autohtone arhitekture jest riječ.²¹

Suhozidne građevine možemo sačuvati temeljitom inventarizacijom i vrjednovanjem, a onda i izradom elaborata i studija revitalizacije. O tome su autori pisali članak objavljen u Zborniku radova Građevinskog fakulteta.⁴²



Terenskim istraživanjima treba uočiti stupanj degradacije zapostavljenih suhozida i drugih građevina, koji se nalaze u raznim fazama urušavanja, često obrasli raslinjem, koje bi trebalo ukloniti mehaničkim putem ili odgovarajućim ekološkim herbicidom. Na taj način, uz manje preslagivanje i namještanje kamena, koje bi radile stručne osobe, poboljšala bi se slika stanja suhozida. Svjesno uništeni suhozidi su uglavnom međni, uništeni spajanjem manjih parcela u veće.

U okviru 3. Simpozija o kamenu „Hercegovina - zemlja kamena“ održan je Okrugli stol o suhozidnoj gradnji na kojem su predstavnici Udruge „Dragodid“ (www.dragodid.org) prezentirali svoja iskustva na polju valorizacije, promoviranja i obnove suhozidne baštine. Ciljevi ove Udruge su istraživanje i reaktualizacija suhozidnog graditeljstva i ostalih tradicijskih graditeljskih tehnika kao temelja za održivi razvoj i očuvanje okoliša, te zaštitu materijalne i nematerijalne kulturne baštine.

U prosincu 2016. godine, na inicijativu ove Udruge, umijeće suhozidne gradnje je dobilo trajnu zaštitu kao nematerijalno kulturno dobro RH, a tri mjeseca kasnije, zajedno s Ciprom, Bugarskom, Francuskom, Grčkom, Italijom, Slovenijom, Španjolskom i Švicarskom, RH ga je nominirala za UNESCO nematerijalnu kulturnu baštinu čovječanstva.

Također, u RH je otvoren javni popis hrvatskih suhozida, interaktivna GIS baza Suhozid.hr. Sudjelovanje se vrši slanjem fotografije sa točnom lokacijom neke suhozidne građevine, strukture ili ambijenta. Uz fotografiju su dobrodošli lokalni nazivi, dimenzije ili skice, podaci o graditeljima i nastanku, te nekadašnjim i današnjim korisnicima.

Ovo je put koji trebamo slijediti, a slično se radi i u Sloveniji i Crnoj Gori. Uz javno promoviranje vrijednosti suhozidnih građevina, treba organizirati održavanje kreativnih suhozidnih radionica i obuka o osnovama izgradnje suhozida, načinima gradnje i tipovima suhozida, kao i bitnim značajkama na koje treba obratiti pozornost prilikom gradnje i održavanja suhozida.

Započet će se sa radionicama za studente arhitekture i građevinarstva Građevinskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru (kao buduće inženjere i nositelje razvoja), ali se nadamo će se ove aktivnosti proširiti i na učenike strukovnih srednjih škola (i nekih osnovnih škola) da u sklopu svog školskog kurikulumu provedu nekoliko desetina izvanškolskih sati kako bi se upoznali sa tradicijskom vještinom gradnje suhozida u svojim školskim dvorištima ili na nekim drugim obližnjim lokacijama.

Među brojnim problemima bit će povezivanje poznavatelja vještine suhozidne gradnje s onima koji je žele naučiti, odnosno izrade javne baze domaćina i volontera za obnovu kulturne baštine. Domaćini mogu biti neprofitne organizacije, javne ustanove, zadruge, obrti, privatne osobe... Domaćin volonteru nudi hranu i smještaj u razdoblju u kojemu volonter kod njega boravi (tri do desetak dana), a volonter zajedno s domaćinom gradi nove i popravlja porušene suhozide na lokalitetu, te tako praktično uči vještinu suhozidne gradnje. Nadamo se da će se u doglednoj budućnosti i kod nas moći ostvariti novčane potpore za održavanje vlastitih suhozida (na pr. kroz Program ruralnog razvoja)...

Ipak, u zadnje vrijeme po Hercegovini se javljaju i mnogi pozitivni primjeri tretiranja ovog oblika baštine, gdje su očuvani suhozidi ili pristave. I ne samo očuvani, već se i dalje „razvijaju“, kao što je primjer obitelji Marka Šaravanja iz Lipna, Ljubuški...



Slike 87.-91. Čarolija suhozida u Lipnu, koje su zadnjih godina izgradili Josip i njegov otac Marko Šaravanja (foto: K. Šaravanja)

Razvojem seoskog i eko turizma dajemo gostima uvid u blisku i daljnju prošlost naših krajeva. U RH se takav način turizma počeo prepoznavati i na mnogim otocima, u Istri i dalmatinskom zaleđu donoseći financijsku korist, što treba poticati i kod nas u Hercegovini u naporima za obnavljanje i očuvanje suhozidnih i ostalih kamenih građevina. Sve su češći i primjeri gdje pojedinci vrše restauraciju i obnavljanje starih kamenih kuća, te pravljenje zidova oko novih kuća u staroj tehnici suhozida, koji se nadovezuju na lokalni okoliš, ali i tradiciju. Također, kod izgradnje garaža, spremišta i drugih malih pomoćnih građevina, ali i manjih kućica, suhozidna gradnja ostavlja izvrstan dojam.

O dvostruko nagrađenom projektu obiteljskog imanja Stanić u Bijači kod Ljubuškog (Graditeljska nagrada CEMEX), kao modernoj građevini, sastavljenoj od nekoliko objekata i 6-7 km suhozida, vrhunski uklopljenoj u okoliš, već je dosta pisano u javnosti... Tu su i novoizgrađeni kompleksi tzv. etnosela, ekosela, ekocentri ili sl.

11. LITERATURA

1. https://hr.metapedia.org/wiki/Suhozidne_gradnje
2. Đurović, I., Šaravanja, K., Oreč, F. (2015): *Tradicionalne suhozidne konstrukcije, s posebnim osvrtom na Hercegovinu i Dubrovačko primorje I. dio (samostojeći) zidovi*, „e-Zbornik“ Elektronički zbornik Građevinskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, broj 10, str. 92-115, XII. 2015.



3. Šaravanja, K., Kurtović, A., Oreč, F. (2016): *Tradicionalne suhozidne konstrukcije II. dio - Suhozidne stambene nastambe/građevine (habitati)*, „e-Zbornik“ Elektronički zbornik Građevinskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, broj 11, str. 38-65, VI. 2016.
4. <https://slobodnadalmacija.hr/misljenja/franina-besida/clanak/id/314330/categoryid/44/suhozidi-dalmatinskih-vinograda-sedam-su-puta-duzi-od-kineskog-zida>
5. Rozić, I. (2012): *Specifičan agrarni krajolik u kršu zapadne Hercegovine*, „Motrišta“, časopis za kulturu, znanost i društvena pitanja, broj 68, Mostar, XI.-XII. 2012.
6. *Gradimo u kamenu - Priručnik o suhozidnoj baštini i vještini gradnje*, 3. izmjenjeno izdanje, „Slobodna Dalmacija“ d.d., Split, 2016.
7. Glamuzina, G. (2013): *Grobni tumuli u Hercegovini*, <https://arheohercegovina.com/2013/08/13/grobni-tumuli-u-hercegovini/>
8. Rupčić, M., Grbavac, M. (2010): *Hardomilje - baština u kamenu*, Udruga „Staro Hardomilje“, Ljubuški, 2010.
9. Basler, Đ. (1954): *Prehistorijske gradine i njihova zaštita*, „Naše starine“, broj: II, 1954.
10. [https://bs.wikipedia.org/wiki/Gradina_\(tvr%C4%91ava\)](https://bs.wikipedia.org/wiki/Gradina_(tvr%C4%91ava))
11. Oreč, P. (1991): *Prapovijesna svetišta kod Mostara*, Godišnjak br. 29, Sarajevo, 1991.
12. Dodig, R. (2014): *WP4 Platy limestone as cultural heritage, Supplement 3.1 Cultural heritage and limestone - General overview Appendix 3.1.8 Final report for the project area in Herzegovina*, Mostar, VI. 2014.
13. <http://metkovic.hr/povijest/dodig/default.asp?izb=mitrusa>
14. www.arheohercegovina.com
15. Glamuzina, G. (2013): *Gradina Gat*, „HERCEGOVINA-GEOARHEO“ portal za prezentaciju, promociju i zaštitu prirodne (biljke i životinje)-geološke (fosili, geo-lokaliteti, stijene) i arheološke baštine u Hercegovini, <https://arheohercegovina.com/2013/09/25/gradina-gat/>
16. Kurtović, A. (2014): *Kamen u graditeljstvu*, Građevinski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2014.
17. http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/uploads/odluke_hrv/DaorsonHR%20kompl.pdf
18. Glamuzina, G. (2015): *Daorson - ekskluzivno - foto specijal hercegovačkog drevnog grčko-ilirskog grada*, „HERCEGOVINA-GEOARHEO“ portal za prezentaciju, promociju i zaštitu prirodne (biljke i životinje)-geološke (fosili, geo-lokaliteti, stijene) i arheološke baštine u Hercegovini, <http://hercegovina-geoarheo.blogspot.com/2015/05/daorson-ekskluzivno-foto-specijal.html>
19. Glamuzina, G. (2015): *Eskluzivni snimci 'skrivenog' kiklopskog zida širokobriješkog Daorsona - ilirskog delmatskog grada - Mokriskik*, „HERCEGOVINA-GEOARHEO“ portal za prezentaciju, promociju i zaštitu prirodne (biljke i životinje)-geološke (fosili, geo-lokaliteti, stijene) i arheološke baštine u Hercegovini, <http://geoarheo1.rssing.com/browser.php?indx=23574143&item=74>
20. <http://megaliti-hercegovina.blogspot.ba/2017/>
21. <http://fosilihercegovina.blogspot.com/2011/04/turizam-hercegovački-suhozid-duvar-i.html>
22. *Priručnik za suhogradnju/Priručnik za suhogradnju*, Projekt Revitas (www.zvkds.si/.../Suhogradnja_prirocnik.pdf)
23. <http://www.gradnja.org/vijesti/materijali/665-kamen-cvrst-oslonac-arhitekture-od-najstarijeg-doba-do-danas.html>
24. Kulušić, S. (2004): *Trag predaka u kamenu (2. dio): suhozidi i ograde: obilježja gradnje „usuho“ na jadranskom prostoru Hrvatske*, „Hrvatska revija“: dvomjesečnik Matice hrvatske“, God. 4, broj 2, 2004.
25. https://hr.wikipedia.org/wiki/Datoteka:Izgradnja_pruge_gabela_zelenika_u_sutorini.jpg
26. Đurović, I. (2015): *Tradicionalne suhozidne konstrukcije, s posebnim osvrtom na Hercegovinu i Dubrovačko primorje*, Građevinski fakultet Sveučilišta u Mostaru, diplomski rad, IX. 2015.
27. <https://ljepotehercegovine.wordpress.com/>
28. <https://trebinjeinfo.com/selo-zakovo-u-kom-se-odrzava-6-po-redu-brdska-biciklisticka-trka-za-sirac-sira/>



29. *Ruralna Hercegovina/Rural Herzegovina*,
<http://www.redah.ba/index.php/hr/publikacije/promotivni-materijal.html>
30. Popović, J.: „*Ljetni stanovi na planinama Raduši i Ljubuši*“,
<https://ramski-vjesnik.ba/clanak/zgrade-naseljima-po-planini-planine-ljubuse/97235/>
31. <http://www.dobrkovici.com/index.php/planinari-i-dio/>
32. Glibić, M., Čolak, I., Gotovac, B. (2015): *Konstruktivne specifičnosti građevina na području Blidinje*, Međunarodni znanstveni simpozij „Blidinje 2015“, 2015.
33. Vego, J. (2015): *Građevine etnografske baštine u Parku prirode Blidinje*, Zbornik radova Međunarodnog znanstvenog simpozija „Blidinje 2015“, str. 263-285, Sveučilište u Mostaru, Masna Luka-Blidinje, X. 2015.
34. <http://bile-mostar.blogger.index.hr/post/u-potrazi-za-konjima/2327882.aspx>
35. Šaravanja, K., Dugandžić, I., Oreč, F. (2016): *Tradicionalne suhozidne konstrukcije III. dio - Ostali suhozidni objekti*, e-Zbornik“, Elektronički zbornik Građevinskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, broj 12, str. 87-112, , XII. 2016.
36. *Fotomonografija Hercegovina*, 1980.
37. Horvati, B. (2002): *Dražki bunari*, “Krčki kalendar 2002”, str. 126-135, GLOSA, Rijeka, 2002.
38. <https://www.facebook.com/pg/Hercegovina-u-mom-srcu-468551369933520/photos/>
39. Brošura „*40 godina HE Rama*“, JP EP HZ HB d.d. Mostar, 2008.
40. http://os-pucisca.skole.hr/?news_id=39
41. <https://kamenjar.com/suhozidi-povijesni-svjedoci-vremena/>
42. Šaravanja, K., Kurtović, A., Đurović, I. (2015): *Inventarizacija, vrjednovanje i revitalizacija (suhozida i) suhozidnih građevina i njihova primjena u suvremenoj arhitekturi*, Zbornik broj 4 Građevinskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, str. 151-159, XII. 2015.